

UDK:371.035.2:392.0

Marxabo SOBIROVA,

*Falsafa fanlari nomzodi, professor, O'zbekiston milliy pedagogika universiteti, Toshkent, O'zbekiston,
E-mail: sobirova.marhabo@mail.ru, ORCID: 0009-0004-9627-9188*

Professor, f.f.d A.Qodirov taqrizi asosida

O'ZBEK XALQI ETNOMADANIYATI TIZIMIDA URF-ODAT, AN'ANA, QADRIYATLARNING O'RNI VA TARBIYAGA TA'SIRI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek xalqi etnomadaniyati tizimida urf-odat, an'ana, marosim va qadriyatlarining genezisi, tarixiy taraqqiyoti hamda falsafiy mohiyati tahlil qilinib, mazkur etnomadaniy komponentlarning shakllanishi va rivojlanishining tarixiy asoslari xalq og'zaki ijodi, "Avesto", Sharq mutafakkirlari merosi hamda keyingi ma'rifiy qarashlar negizida yoritilgan. Shuningdek, ularning milliy o'zlikni anglash, ma'naviy tarbiya, ijtimoiy vorislik va etnomadaniy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: Urf-odat, an'ana, udum, marosim, qadriyat, osori-atika, an'anaviy moddiy va ma'naviy boyliklar, etnomadaniyat, o'zbek xalqi etnomadaniyati, xalq og'zaki ijodi, ta'lim-tarbiya.

МЕСТО ОБЫЧАЕВ, ТРАДИЦИЙ И ЦЕННОСТЕЙ В СИСТЕМЕ ЭТНОКУЛЬТУРЫ УЗБЕКИСТАНА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация

В статье анализируются генезис, историческое развитие и философская сущность обычаев, традиций, ритуалов и ценностей в системе этнокультурной культуры узбекского народа, а также освещаются исторические основы формирования и развития этих этнокультурных компонентов на основе народной устной литературы, "Авесты", наследия восточных мыслителей и последующих просвещенческих взглядов. Кроме того, научно обосновывается их значение для понимания национальной идентичности, духовного воспитания, социальной преемственности и обеспечения этнокультурной стабильности.

Ключевые слова: Обычай, традиции, ритуалы, церемонии, ценности, древности, традиционное материальное и духовное богатство, этнокультура, этнокультура узбекского народа, народное устное искусство, образование.

THE PLACE OF CUSTOMS, TRADITIONS AND VALUES IN THE SYSTEM OF ETHNIC CULTURE OF UZBEKISTAN AND THEIR INFLUENCE ON EDUCATION

Annotation

The article analyzes the genesis, historical development, and philosophical essence of customs, traditions, rituals, and values within the Uzbek people's ethnocultural system. It also illuminates the historical foundations of the formation and development of these ethnocultural components, drawing on folk oral literature, the Avesta, the legacy of Eastern thinkers, and subsequent Enlightenment views. Furthermore, their significance for understanding national identity, spiritual education, social continuity, and ensuring ethnocultural stability is scientifically substantiated.

Key words: Customs, traditions, rituals, ceremonies, values, antiquities, traditional material and spiritual wealth, ethnoculture, ethnoculture of the Uzbek people, folk oral art, education.

Kirish. O'zbek xalqi etnomadaniyati ko'p asrlar tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy hayot, ma'naviy tajriba va milliy dunyoqarash negizida shakllangan yaxlit madaniy tizimdir. Ushbu tizim xalqimizning o'ziga xos bo'lgan urf-odatlarini, betakror an'analari, turli marosimlari, milliy qadriyatlarini-yu, ayni paytda qadriyat darajasiga ko'tarilgan osor-u atiqalari, xalq donoligining mahsuli bo'lgan og'zaki va yozma ijod namunalari, qalblarni oshufta etguvchi milliy san'ati, bobolardan, momolardan meros bo'lgan hunarmandchiligi, mehnat bilan bog'liq udumlari, oilaviy munosabatlarga sharqona yondashuvlari, xalqona islom an'analari bilan uyg'unlashib ketgan diniy-ma'rifiy merosi va boshqa shu kabi asosiy tarkibiy qismlarini o'ziga qamrab olgan. Ushbu tarkibiy qismlar o'z o'rnida etnomadaniyatning barqarorligini ta'minlovchi, uni avloddan avlodga yetkazuvchi muhim ma'naviy mexanizm vazifasini bajaradi.

Bugun dunyo shiddatli tarzda o'zgarayotgan, jahonda globallashuvning yangi fenomeni, integratsiya, transformatsiya, urbanizatsiya, raqamli axborot almashuv jarayonlari kechayotgan bir sharoitda bani bashariyatning necha ming yillik tarixi bilan uyg'un tarzda yashab kelayotgan milliy, diniy, ma'naviy-madaniy qadriyatlar, udum, an'ana, urf-odat va marosimlarni saqlab qolish dolzarb muammolardan biridir. Yangi O'zbekiston taraqqiyotida ham bu omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Prezidentimiz Shavkat

Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "... jahon sivilizatsiyasida bizning qadimiy va mustahkam ildizlarimiz bor.

Bu – qadimiy va shonli tariximiz, bebaho qadriyat va an'analarimiz, urf-odalarimiz, milliy o'zligimizdir"(1.8.)

Shu bois urf-odat, an'ana, qadriyat va marosimlarni nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan ham chuqur o'rganish, tahlil va tadqiq qilishni davrning o'zi taqozo etmoqda. Ayni paytda xalqimizning tarixan shakllanib kelgan udum, an'ana va marosimlarida o'z ifodasini topgan insonparvarlik, muhabbat, do'stlik, mehnatni sevvish, odamiylik kabi ma'naviy qadriyatlarini targ'ib qilish ham ijobiy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili: Tarix sahifalarini varaqlar ekanmiz, urf-odat, an'ana va marosimlar haqidagi dastlabki ma'lumotlar xalqimiz tarixining eng qadimgi davrlarida yaratilgan xalq og'zaki ijodi namunalari, qolaversa, eramizdan avvalgi IX-VIII asrlarda Osiyoning markaziy qismida shakllangan, Siyotmon Zardusht yaratgan diniy ta'limot va ezigulik kitobi "Avesto" ta'limotlarida o'z ifodasini topganligiga guvoh bo'lamiz.

Ayniqsa, o'zbek xalq og'zaki ijodi etnomadaniyatning eng qadimiy va boy qatlamlaridan biri bo'lib, xalqning ijtimoiy hayoti, ma'naviy qarashlari, turmush tarzi, urf-odatlarini, an'analari va marosimlarini o'zida mujassamlashtirgan. Asrlar davomida yaratilgan epos va dostonlar, maqol va matallar, ertaklar, afsona va

rivoyatlar, turli marosim qo'shiqlari kabi og'zaki ijod namunalari orqali milliy tafakkur, axloqiy meyorlar va madaniy qadriyatlar avloddan avlodga yetkazilib kelingan.

Xususan, urf-odat va marosimlarning eng boy manbalaridan hisoblangan "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Ravshan", "Kuntug'mish", "Yunus va Misqol pari" kabi dostonlarida xalq hayotining deyarli barcha muhim marosimlari tasvirlangan, ular o'zbek xalqining oilaviy munosabatlari, nikoh an'analari, axloqiy meyorlari va milliy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lsa, "Kattani hurmat qilsang, katta bo'lasan", "Qo'shning tinch – sen tinch", "Ota rozi – Xudo rozi", "Bir bolaga yetti mahalla ota-ona" kabi maqol va naqlarda oilaviy munosabatlar, mahalla instituti, katta-kichik munosabatlari, jamoaviylik, mehr-oqibat kabi milliy urf-odatlar va qadriyatlar o'z ifodasini topgan(11.114-118).

Shuningdek, xalqimizga xos urf-odatlar, udum, an'ana va marosimlar bilan bog'liq dastlabki ma'lumotlar jahon madaniyatining, ayniqsa, Markaziy Osiyo xalqlari tarixining qadimiy noyob yodgorligi bo'lgan "Avesto" da ham o'z ifodasini topganligini qayd etib o'tish o'rinli. To'g'ri, "Avesto"da urf-odat va marosimlar mustaqil etnografik tavsif sifatida emas, balki, ezigulik g'oyasiga asoslangan axloqiy-huquqiy va diniy meyorlar tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Keyingi davrlarda ana shu meyorlarning bir qismi xalq turmush tarziga singib, milliy urf-odatlar, oilaviy an'analari va ma'naviy qadriyatlarga aylangan. Shu bois "Avesto" o'zbek etnomadaniyatining bevosita emas, balki uning qadimgi ma'naviy va axloqiy asoslarini yorituvchi muhim manba sifatida baholanishi mumkin(5).

"Avesto"dan o'rin olgan xalqona qadriyatlar, etnopedagogik omillar zahirida inson odobi, axloqi, iymon-e'tiqodi, vijdoni, erkinligi, oila, farzand tarbiyasi kabi masalalarga oid g'oya va qarashlar o'z mujassamini topganki, bu g'oya va qarashlar bugungi kunda ham o'zining ham nazariy, ham amaliy ahamiyatini yo'qotmagan.

Ushbu mavzu Sharq mutafakkirlari merosida ham keng qamrovli yoritilganligini ko'rish mumkin. Albatta Sharq mutafakkirlari asarlarida "etnomadaniyat" yoki "urf-odat" atamallari ayni bugungi kunda nazarda tutilayotgan ma'nolarda qo'llanilmagan bo'lsa-da, ularda inson hayotida urf-odatlar, an'analari, axloqiy meyorlar, oilaviy munosabatlar, jamoaviy qadriyatlar va ma'naviy tarbiyaning ahamiyati chuqur tahlil qilingan.

Xususan, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Umar Hayyom kabi IX–XII asrlarda yashab, ijod etgan mutafakkirlar asarlarida urf-odat va qadriyatlar asosan axloqiy, ijtimoiy va davlatchilik nuqtai nazaridan yoritilgan bo'lsa, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi Temuriylar davri mutafakkirlari merosida insonparvarlik, oilaviy munosabatlar, odob-axloq, mehmondo'stlik, bag'rikenglik va jamoaviy qadriyatlar yanada chuqurroq badiiy-falsafiy tarzda ifodalangan.

Masalan, Abu Nasr Forobiy jamiyat taraqqiyotining asosini fazilatli inson va fazilatli jamoa tashkil etadi, deb hisoblab, jamiyatning barqarorligi faqat qonunlarga emas, balki odamlar amal qiladigan axloqiy meyorlar, urflar va ijtimoiy an'analarga ham bog'liqligini alohida qayd etgan bo'lsa(3), Abu Rayhon Beruniy esa Sharqda qiyosiy etnografiyaga yaqin ilmiy yondashuvni qo'llagan ilk mutafakkirlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Hindiston asarida u xalqlarning urf-odatlarini, diniy marosimlari, bayramlari, nikoh udumlari, turmush tarzi, e'tiqodlari haqida xolis kuzatuvlar asosida mufassal ma'lumotlar beradi(4).

Abu Ali ibn Sino oila va axloqiy tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Uning fikricha farzand tarbiyasi, oila muhiti, odob, mehr-oqibat, halollik, mehnatsevarlik inson shaxsining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega(2).

Alisher Navoiy asarlarida urf-odat va an'analarning tashqi shaklidan ko'ra, ularning ma'naviy mazmuniga katta e'tibor qaratiladi. Navoiy uchun mehmondo'stlik, saxovat, vafodorlik, insonparvarlik, kattaga hurmat, ota-onaga ehtirom, ahnga vafo kabi qadriyatlar milliy hayotning ma'naviy mezonlaridir.

Boborahim Mashrab, So'fi Olloyor kabi XVII asrning ulug' mutasavvuf shoirlari, ilohiy ishq va tariqat namoyandalari merosida urf-odatlar asosan diniy-axloqiy va adabiy qarashlar orqali yoritilgan bo'lsa, XIX asr – ma'rifatparvarlik bosqichida Ahmad Donish, Muhammad Sharif So'fizoda talqinida milliy qadriyatlarga tanqidiy va islohotchilik nuqtai nazaridan yondashuv paydo bo'ldi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida keng yoyilgan jadidchilik ma'rifatparvarlik harakatining Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Cho'lpon kabi namoyondalari asarlarida urf-odatlarini zamon talablari bilan uyg'unlashtirish, oila madaniyati, milliy tarbiyani rivojlantirish masalalari ustuvorligini kuzatish mumkin. Ayniqsa, Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari etnomadaniy qadriyatlarining pedagogik asoslarini yorituvchi muhim manba hisoblanadi.

Sho'rolar davri (1920-1991)da bir tomondan, ko'plab milliy urf-odatlar "eskilik sarqiti", "diniy qoldiq", "feodal an'ana" sifatida baholangan bo'lsa, ikkinchi tomondan, etnografiya, folklorshunoslik va madaniyatshunoslik sohaslarida katta ilmiy ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa T.Mirzayev, M.Qo'shjonov, M.Qodirova kabi olimlar xalq og'zaki ijodi, marosimlar va urf-odatlarini yig'ish va tadqiq qilishda salmoqli hissa qo'shdi.

Mustaqillik davrida xalqimiz urf-odatlarini, an'ana, marosim va qadriyatlarini tahlil va tadqiqiga yangicha yondashuv shakllandi. Jumladan, sotsiologiya fani jonkuyarlaridan biri bo'lgan M. Bekmurodovning "O'zbek mentaliteti" asarida o'zbek xalqining hozirgi ma'naviy qiyofasi haqida o'ziga xos fikrlar bildirilgan(6). M.Quronovning "O'zbek xarakteri va milliy g'oya" risolasida esa o'zbek xarakteridagi o'zgarishlarning islohotlar davri uchun ahamiyati va o'zbek milliy xarakterining boshqa xalqlar bilan qiyosiy tahlili berilgan(11).

Ma'naviyatshunos olim A.Erkayevning "Tafakkur erkinligi" asarida milliy tafakkurimizning ilg'or hamda qoloq jihatlari ko'rsatilgan(12). Professor I.M.Jabborovning tadqiqotlarida o'zbek xalqining shakllanish jarayoni va uning etnomadaniyatida, turmush tarzida sodir bo'lgan evolyusion jarayonlar ochib berilgan(7).

Muhokama va natijalar. Yuqorida keltirilgan tahlillardan ham ko'rinib turibdiki, ulug' ajdodlarimiz ta'lim-tarbiya jarayonida urf-odat, an'ana va qadriyatlardan unumli foydalanganlar. Bu bejiz emas. Chunki, xalq urf-odatlarini va an'analariining tadqiqotchisi S.Yo'ldashevaning yozishicha, "milliy urf-odat, an'ana va qadriyatlarda butun bir xalqning ijtimoiy ehtiyojlari, axloq normalari, manfaatlari, amaliy tajribalari va tarixiy yashash sharoitlari o'ziga xos ravishda mujassamlangan bo'ladi. Ular xalqning faoliyati jarayonida tug'iladi, har bir xalq butun tarixi davomida yashash sharoitining xarakteri va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda kishilar o'rtasidagi munosabatlarning ma'lum normada yo'l-yo'riqlarini yaratadi. Bu norma va yo'l-yo'riqlar avloddan-avlodga o'tish bilan takrorlanib, urf-odatlar va an'analarga aylanib qoladi"(8.46).

Etnomadaniyatning amaliy ko'rinishi, eng avvalo, urf-odatlarida namoyon bo'ladi. Urf-odatlar kishilarning kundalik turmush tarzida uzoq yillar davomida shakllangan va jamiyat tomonidan e'tirof etilgan xulq-atvor, muomala va hayot tarzi qoidalaridir. Ular insonning tug'ilishi, tarbiyasi, mehnat faoliyati, oila qurishi, mehmondo'stlik, qo'ni-qo'shnihilik munosabatlari kabi hayotning barcha bosqichlarini qamrab oladi. Masalan, kattalarni hurmat qilish, salomlashish odobi, hashar, mehmondo'stlik, bolaga ism qo'yish, beshik to'y, sunnat to'yi kabi urf-odatlar nafaqat milliy turmush tarzini aks ettiradi, balki insonlarda jamoaviylik, o'zaro hurmat va hamjihatlik kabi fazilatlarni shakllantiradi. Albatta bu borada o'zbek mahallalarining alohida o'rni bor. Ayni shu xususda taniqli olim, yozuvchi va publitsist Abduqahhor Ibrohimov o'z mulohazalarini shunday bayon etadi: "Odam-odamlarga suyanib, orqa qilib yashaydi. Odam-odamlardan odamiylikni o'rganadi. Bu xalqimizning falsafiy mushohadalaridir. Bir so'z bilan

aytganda, biz asta yig'lab, baralla kuladigan xalqmiz. O'zbek mahallalarida inson shunday ta'lim-tarbiya oladi"(9). Albatta bularning barchasi yosh avlod xotirasiga qattiq muhrlanadi.

An'analar esa urf-odatlariga nisbatan kengroq mazmunga ega bo'lib, xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy merosi va madaniy tajribasining davomiyligini ta'minlaydi. An'analar muayyan xalqning hayot tarzida asrlar davomida saqlanib kelgan ijtimoiy, ma'naviy va madaniy meyorlar tizimini ifoda etadi. Ular milliy bayramlar, xalq sayillari, ustoz-shogird, mahalla-kuy, oiladagi o'zaro munosabatlar va hk.larda namoyon bo'ladi.

Qadriyatlar esa urf-odat va an'analarning g'oyaviy-ma'naviy negizini tashkil etadi. Agar urf-odat va an'analar tashqi ko'rinish va amaliy faoliyatda namoyon bo'lsa, qadriyatlar ularning ichki ma'nosi, maqsadi va ruhiy asosini belgilaydi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, urf-odat, an'ana va qadriyatlar o'zaro uzviy bog'langan yagona tizimni tashkil etadi. Qadriyatlar milliy hayotning g'oyaviy asosini belgilasa, an'analar ushbu qadriyatlarining tarixiy davomiyligini ta'minlaydi, urf-

odatlar esa ularni kundalik hayotda amalga oshirishning amaliy shakli sifatida namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, qadriyat – mazmun, an'ana – davomiylilik, urf-odat esa ushbu mazmunning hayotdagi ifodasidir. Bugungi globalashuv sharoitida mazkur uchlikning ahamiyati yanada ortib bormoqda.

Xulosa. Umuman olganda, o'zbek xalqi etnomadaniyati tizimida urf-odatlar, an'analar va qadriyatlar bir-birini to'ldiruvchi va bir-biriga tayanuvchi yaxlit ma'naviy-madaniy tizimni tashkil etadi. Ularning uyg'unligi millatning etnomadaniy qiyofasini, tarixiy xotirasini va ma'naviy barqarorligini ta'minlaydi.

Bir so'z bilan aytganda, milliy, an'ana va marosimlar xalqning idrok manzarasini yaratadi, e'tiqodini bildiradi. Xalqning diyonatini ko'rsatadi. Shu bilan birga urf - odat, an'ana va qadriyatlar timsolida xalqning milliy ma'naviyati yuksaladi. O'z o'rnida milliy ma'naviyati yuksak xalqning kelajagi ham buyuk va boqiydir.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон. – Тошкент “Ўзбекистон” нашриёти, 2024 йил.
2. Абу Али ибн Сина. Даниш-наме. Ибн Сина. Избранные философские про изведениИ. –Москва: 1980.
3. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. –Тошкент: Абдулла Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 1993 йил.
4. Абу Райҳон Беруний, Ҳиндистон. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1965 йил.
5. “Авесто”. Тарихий – адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001 йил.
6. Бекмуродов М. Ўзбек менталитети. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004 йил.
7. Жабборов И.М. Ўзбеклар (анъанавий хўжалиги, Турмуш тарзи ва этномаданияти) – Тошкент: Шарқ, 2008 йил.
8. Йўлдошева С. Халқ урф-одатлари ва анъаналари. – Тошкент: Ижод дунёси, 2003 йил, 46-бет.
9. Иброҳимов А. Ўзбек маҳалласи. – Тошкент: Маънавият, 2007 йил.
10. Sobirova M.A. Etnomadaniyat. Darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2024 yil.
11. Куронов М. Ўзбек характери ва миллий ғоя. – Тошкент:Маънавият, 2005 йил.
12. Эркаев А. Тафаккур эркинлиги. – Тошкент: Маънавият, 2008 йил.